

Stanisława Niebrzegowska

ŚWIAT WARTOŚCI SENNIKA LUDOWEGO

W tekstach sennika ludowego zawarty jest świat wartości nosiciela kultury ludowej. Daje się on rekonstruować poprzez uchwycenie systemu opozycji. Ogólnie, to, co żywe, młode (nowe, świeże), jasne (białe), czyste, tłuste, dojrzałe, całe, zdrowe, ubrane, surowe i metalowe, objaśniane jest jako coś dobrego, z konkretyzacją jako życie, zdrowie, młodość, bogactwo, urodzaj, zgoda, miły gość, szczęście, radość. Z kolei, to, co martwe, stare (czerstwe), ciemne (czarne), brudne, chude, niedojrzałe, niecałe, chore, nagie, gotowane, papierowe, na jawie wyjawiane jest jako coś niedobrego, a szczegółowiej jako śmierć, choroba, starość, nędza, nieurodzaj, kłótnia, zbędny gość, nieszczęście, smutek itd. Na szczycie otrzymywanej po stronie wykładni sennika „drabiny wartości” sytuują się wartości praktyczne, związane z zabezpieczeniem podstawowych potrzeb egzystencjalnych. Sennik zatem potwierdza tezę, że w centrum ludowego świata wartości życie i jego ochrona.

Analiza sennika ludowego pozostaje w kręgu badań językoznawczych, zwłaszcza o orientacji kognitywnej, ze względu na utrwalenie w senniku wiedzy, doświadczenia, przekonań i systemu wartości nosicieli kultury ludowej.

Zasadą podstawową i nadrzędną w interpretacjach snów w senniku jest wartościowanie, tzn. uznawanie (a nawet „odczuwanie”) poszczególnych elementów świata jako dobrych, złych lub stojących w jakimś punkcie skali między dobrem i złem [Puzynina 1984, 547; Pajdzińska 1991, 15]. „Wartościować” znaczy tyle co „przypisywać elementom x, y...n wartości pozytywne lub negatywne i/lub ustalać preferencje między nimi”, zaś wartością dla Y jest to, co on „uznaje i/lub odczuwa jako dobre” [Puzynina 1989, 187–188; Puzynina 1992b, 49].¹ Wychodząc z takich założeń, posta-

¹ Zofia Zaron dla wyrażenia *wartościowanie* proponuje następujące formuły eksplikacyjne:

ram się wydobyć te elementy, które ludowy interpretator snów traktuje jako pozytywne i negatywne, które preferuje, a których chciałby unikać.

Omawiając prawidłowości w wartościowaniu obrazów i wykładni, odwołuję się do koncepcji binarnych opozycji, zwłaszcza w wersji, jaką nadali jej semiotycy rosyjscy. W ich koncepcji przeciwieństwo podstawowe sakralny — świecki nakłada się na szczegółowe, skonkretyzowane opozycje typu życie — śmierć, prawy — lewy, wysoki — niski, jasny — ciemny, góra — dół, niebo — ziemia, wschód — zachód itd.

Wymienione opozycje są tak ze sobą powiązane, że lewy człon generalnie traktowany jest jako pozytywny, prawy — negatywny. W ten sposób otrzymujemy ciągi elementów uznawanych powszechnie jako dobre lub złe i dające się tłumaczyć jako różne formy antynomii szczęście — nieszczęście, zwłaszcza jeśli się je rozpatruje z punktu widzenia całej grupy lub poszczególnych jej członków [Iwanow, Toporow 1974].

Wartościowanie w senniku zawiera się w **wykładniach**, tj. objaśnieniach snów, jednakże ujawnia się w pewien sposób także w samych obrazach sennych. Element wartościujący w wykładni może ujawniać się w sposób eksplicytny za pomocą słów dobrze, źle, np.: *Zieleń to jest dobrze To jest nadzieja*. MO; *A konie to gadają, że dobrze*. WF, podob. ABo, CzD, EK; *Zęby to niedobrze*. SG, podob. CzD, CzM, ZKr.

Wartościowanie może być również zawarte w znaczeniach słów konkretnych wykładni: *Tańce, muzyka na kłopot*. JG; *Z żelaz, no to jakieś ciężkie przeżyćcie*. MPy; *Umarły jak wstaje to najgorzej. Niedobrze, bo jakaś bida wstanie*. MN, podobn. LG.

W toku dalszej analizy postaram się uchwycić zależności między charakterystyką dawaną w kulturze ludowej obrazowi a jego wartościowaniem po stronie wykładni.

W senniku ludowym często mamy do czynienia z interpretacją **obrazów „globalnych”** typu: *pies, woda, ogień, lekarz, szczur: Pies [jak się śni] to ktoś szczeka. Jakiś wróg*. ZF; *O wodzie to jest niedobrze. W ogóle niedobrze. Abo na śmierć albo na coś*. APi; *Ogień to złodziej*. AN; *Lekarz to szpital*. JK; *Jak szczur to niedobrze*. MM.

-
- (1) wartościowanie₁ X przez Y-a = Y uważa: X jest. Jest tak, jak Y chciałby, aby X było.
- (2) wartościowanie₂ X przez Y-a = Y uważa: X jest takie, jakie Y chciałby, aby X było.
- (3) wartościowanie₃ X przez Y-a = Y wybiera X₁ (nie wybiera X₂) uważając, że X₁ (nie X₂) jest takie, jakie chciałby, aby X było." [Zaron 1985, 23].

Jeśli założymy istnienie więzi między charakterystyką obrazu, jak też jego objaśnieniem, możemy dojść do wniosku, że informator odwołuje się do szeroko rozumianych znaczeń słów *pies*, *woda*, *ogień* itd. i przywołuje zestaw cech konotacyjnych tworzących treść znaczeniową słowa, a tym samym językowo-kulturowy obraz przedmiotu. Do tych cech, silnie ustabilizowanych w świadomości mówiącego, często określanych mianem stereotypowych, nawiązują sennikowe wykładnie. Z tego kulturowo ustalonego rejestru informator wybiera cechy uznawane za ważne. Na podstawie wybranej cechy (lub kilku cech) następuje przypisanie obrazowi sennemu wykładni² o określonym znaku wartości. Wartościowanie jest więc ustanawiane w wykładni. Na przykład gdy nosiciel kultury ludowej mówi o *psie*, ma w swojej głowie obraz³ *psa* jako zwierzęcia, które gryzie i szczeka, broni domu i obejścia przed obcymi, a które człowiek często traktuje jako swego przyjaciela. Interpretując sen o *psie* jako ‘wrogu’, ‘obmowie’ odwołuje się do cech *psa*, takich jak: *szczekać*, *gryźć*, które potocznie w odniesieniu do ludzi znaczą tyle co *obmawiać*, *plotkować*, *klócić się* [Pajdzińska 1988, 80]. Objasniając obraz *psa* jako ‘coś dobrego’, odwołuje się do pozytywnych treści w znaczeniu słowa, poświadczonych frazeologizmami *psia wierność* lub *psaie przywiązanie*.

Zdecydowaną większość w senniku zajmują obrazy wartościowane właśnie w taki ambiwalentny sposób:

A no kwiaty — radość. ABo, podob. APy, MPy, WP, ZP;

Kwiaty może być też coś takiego smutnego. MgS;

Krowa jak się śni, to jest zawsze śmierć, ktoś umrze. JN, podob. EM;

Krowy to chyba, jak się tak o krowach, o czymś [śni], to na weselu sie gdzieś będzie, czy coś. KK.

Różnice w zakresie wartościowań (i interpretacji) tych samych obrazów sennych wynikają z różnych charakterystyk treściowych (niekiedy sprzecznych lub pozornie sprzecznych) wchodzących w skład znaczeń słów.⁴

² Prawidłowości dotyczące przypisywania obrazom określonych wykładni szczegółowiej zostały przeze mnie omówione w rozprawie doktorskiej pt. *Sennik jako gatunek polskiego folkloru. Słownik i semantyka*, Lublin 1995.

³ „Walter Lippmann w swojej pionierskiej książce *Public opinion* (1922) ujmował stereotyp jako „obraz w głowie ludzkiej” — jednostronny, cząstkowy i schematyczny — jakiegoś zjawiska i zarazem opinię o nim. Takie schematyczne obrazy odpowiadają pewnym istotnym potrzebom psychicznym człowieka i są wytworem kultury.” Za: [Bartmiński 1985, 27–28].

⁴ Objasnienia tych samych obrazów sennych w kategoriach pozytywnych i negatywnych daje się także tłumaczyć różnicami regionalnymi. Należy również zauważyć, że ambiwalencja objaśnień ujawnia się w odniesieniu do całości zbioru sennika, rzadko zaś w odniesieniu do interpretacji snów przez tych samych informatorów.

W związku z tym powstaje pytanie o przyczyny przypisywania tym samym obrazom przeciwnych znaków wartości w wykładni. Oto kilka przykładów.

Obraz *wody* w senniku ludowym raz tłumaczony jest jako ‘coś niedobrego’, ‘śmierć’, ‘łzy’, innym razem jako ‘coś dobrego’. Wykładnie takie nawiązują do cech przypisywanych *wodzie*, takich jak: konieczność do życia i zarazem zdolność niszczenia [Majer-Baranowska 1995]. Pozytywne wartościowanie snu o wodzie ma swoją podstawę w pozytywnym wartościowaniu *wody*, zwłaszcza w jej cesze [konieczność do życia]. Wartościowanie negatywne (‘coś niedobrego’, ‘śmierć’) posiada swoje uzasadnienie w cechach *wody* jako żywiołu niszczącego.

Ogień w senniku ustnym jest tłumaczony jako ‘słońce’, ‘pogoda’, ‘radość’, ale też ‘zły człowiek’, ‘złodziej’, ‘kłótnia’, ‘zmartwienie w domu’, ‘kłopot’, ‘choroba’ itp. Zróżnicowanie wykładni odpowiada złożoności stereotypu *ognia* w kulturze ludowej. Cechami przypisywanymi ogniewi są: [dawanie ciepła], [możliwość wydawania blasku], [barwa złota lub czerwona], ale także negatywne: [zdolność niszczenia], [pochłanianie ludzi, domostwa i dobytku]. Jedna grupa cech łączy ogień ze słońcem [Bartmiński, Niebrzegowska 1994], inne z pogodą [Szadura 1995], jeszcze inne ze złodziejem [Szadura 1994b].

Sen o *ziemi* w senniku ustnym bywa tłumaczony jako ‘coś dobrego’, innym razem jako ‘coś niedobrego’. Tłumaczenia takie mają uzasadnienie w ambiwalentnym traktowaniu ziemi, która raz jest pojmowana jako rodziicielka i karmicielka ludzi, a jednocześnie ich „pożeraczka”, miejsce pochówków K 19 Kiel 198.

Podobnie tłumaczy się ambiwalencja snu o *górze*, który zapowiada ‘pogodę’, ‘wesołość’ — lub przeciwnie — ‘coś niedobrego’. Opozycyjność wykładni jest uwarunkowana wartościowaniem *góry*, której przypisywane są ambiwalentne znaki wartości: raz jest ona miejscem sakralnym, gdzie zasnęła Matka Boska, umarł Pan Jezus, gdzie buduje się kościoły, klasztory, kaplice, stawia się krzyże, innym razem — jest miejscem lokalizacji sił i mocy nieczystych pochodzących od szatana [Adamowski 1986, 40–47].

Taka ambiwalencja charakterystyk treściowych (*wody*, *ognia*, *ziemi*, *góry*) i ich wartościowań w senniku jest potwierdzeniem istniejących w kulturze ludowej ambiwalentnych charakterystyk poszczególnych elementów świata. *Woda* jest płynem koniecznym do życia, posiada moc oczyszczającą, ale jest również siłą niszczącą; *ogień* daje ciepło i blask, oczyszcza, ale pali i niszczy; *ziemia* wydaje plony, ale też pochłania ciała zmarłych. Takie widzenie świata jako całości ma głębokie podłoże kulturowe i jest znane z wielu kultur [Iwanow, Toporow 1965; Iwanow, Toporow 1974].

Obok takich ambiwalentnych objaśnień, niektóre obrazy są wyjawiane w sposób wyłącznie pozytywny lub wyłącznie negatywny. Generalnie, sny o zjawiskach atmosferycznych niepożądanych z punktu widzenia człowieka, o zagłębionych, nierównych i podmokłych obszarach ziemi, dzikich i drapieżnych zwierzętach, ludziach zmarłych (zwłaszcza śmiercią nienaturalną) są objaśniane w kategoriach negatywnych. I odwrotnie, sny o pożądanym zjawiskach atmosferycznych, o wyniesionych, równych i suchych obszarach ziemi, zwierzętach przyjaznych człowiekowi interpretuje się jako 'coś dobrego'.

Prawidłowości w objaśnianiu snów łatwiej dostrzec na przykładzie **obrazów szczegółowej wyspecyfikowanych**. Na przykład: (i) *Trawa zielona to jest nadzieja*. JS, podob. SU; *No, biały welon to dobrze*. AZ; (ii) *jeżeli się śnią włosy ciemne, czarne, to już jakiś smutek, na tragedię, na zamknięcie*. ZP; *Mieszkanie jeżeli się śni, że jest zaśmiecone, brudne, że bałagan, brud, to też obmowa, plotki*. ZP.

Są to dwa przypadki różne ze względu na rodzaje cech: jedno (i) (*zieleni trawy i biel welonu*) obejmują cechy typowe, zwykle wchodzące w skład treści stereotypu znaczeniowego *trawy* i *welonu*, a w omawianych przykładach objaśnień snów wydobyte eksplicitnie. Drugie — (ii) — obejmują nietypowe czy mniej typowe cechy — jak ciemna barwa włosów lub „brud” mieszkania; cechy te nie wchodzą do stereotypowych znaczeń słów i są traktowane jako dodatkowe charakterystyki przedmiotów. W senniku ustnym są one często ważniejsze niż sam przedmiot, do którego się odnoszą, decydują bowiem o sposobach tłumaczenia i znakach wartości wykładni. Podstawą, do której nawiązuje wykładnia i zawarte w niej wartościowanie, zarówno w przykładach typu (i), jak (ii), przestaje być rzecz, a staje się właściwość tej rzeczy komunikowana eksplicitnie za pomocą przymiotnika. Właściwości przypisywane rzeczom (przedmiotom) mającym funkcję obrazów sennych są ograniczone do niewielkiego repertuaru cech, przy czym repertuar ten jest zbudowany z kilku wyrazistych opozycji. Są to: 1. żywy — martwy; 2. młody — stary (nowy — stary, świeży — czerstwy); 3. jasny — ciemny (biały — czarny); 4. czysty — brudny; 5. tłusty — chudy; 6. dojrzały — niedojrzały; 7. cały — niecały; 8. zdrowy — chory; 9. ubrany — nagi; 10. surowy — gotowany; 11. metalowy — papierowy.

Jako pary cech w senniku układają się również **charakterystyki subiektywne**, przenoszone z obrazu do wykładni, a nie interpretowane. Na przykład: łagodny — agresywny, ładny — brzydki, radosny — smutny.

W system binarnych opozycji można także zestawiać obrazy zdarzeniowe (wschodzić — zachodzić, płynąć — stać, palić się — gasnąć, iść pod górę — spadać z góry), w senniku ludowym wiele jest bowiem przykładów, w których charakterystyka zdarzeń decyduje o znakach wartości poszczególnych

wykładni. Na przykład *pies*, który *warczy* lub *szczeka*, zapowiada ‘obmowę’, ‘plotki’; *pies*, który *gryzie*, oznacza ‘nieprzyjaciela’, ‘złego człowieka’, ‘plotki’ lub ‘mandat’. Tłumaczenia te, jak było już podkreślane wcześniej, oparte są na takich interpretacjach szczekania czy warczenia, które dodają do ich wymiaru czynności fizycznej — wymiar psychiczny i społeczny.

Zestawienie binarnych opozycji pozwala zauważyć pewne tendencje w wykładaniu obrazów sennych i ich wartościowaniu w kategoriach dobry — zły. Drogą tej analizy można uchwycić, w jaki sposób przebiega wartościowanie w senniku oraz wydobyć wykładnie traktowane przez ludowego interpretatora snów jako pozytywne lub negatywne. Ogólnie, to, co żywe, młode, jasne, czyste, tłuste, dojrzałe, całe, zdrowe, ubrane, surowe, metalowe, łagodne, ładne, radosne — na jawie zapowiada pozytywne stany rzeczy: **zdrowie, długie życie, szczęście, radość, nadzieję, dobrobyt, dostatek, bogactwo, pieniądze, urodzaj, kwitnące gospodarstwo, ślub, wesele, szczęście w miłości, zabawę, towarzystwo, listy, dobrą nowinę, przyjaciela.**

Z kolei, to co w snach martwe, stare, ciemne, brudne, chude, niedojrzałe, niecałe, chore, nagie, gotowane, papierowe, **agresywne, brzydkie, smutne** — na jawie zapowiada ogólnie **coś niedobrego, chorobę, wypadek, krótkie życie, śmierć (znajomego), zmarłego (w rodzinie), pogrzeb, smutek, płacz, nieszczęście, zmartwienie (w dalszej rodzinie), biedę [tj. niedostatek] (w domu), niepowodzenie (w życiu, w pracy, w szkole), wydatek, stratę (pieniędzy, majątku lub posady), żebranię, plotki, niepokój, nieporozumienie, obmowę, nieprzyjemność, niemiłą wiadomość, ucieczkę, podróż (nie dobrą, daleką służbową), rozpad narzeczeństwa, zdradę, oszustwo, wroga.**

Odwołując się do wcześniejszych analiz, można podjąć próbę rekonstrukcji świata wartości sennika ludowego. Przez „wartość” rozumiem zarówno to, co dobre, jak też i to, co złe. Tym samym wyróżniam wartości pozytywne i wartości negatywne.⁵ Wartość — jak stwierdza Zofia Zaron — to „szczególny sposób bycia przedmiotu” [Zaron 1985, 19]. Jest niezależna od rzeczy. Nie można też utożsamiać jej z przedmiotem, z jego własnością lub cechą [Scheler 1921, 32]. „W stosunku do przedmiotu, którego jest wartością, jest czymś swoistym, na przedmiocie nadbudowanym, a jednak

⁵ Przyjmuję tutaj szerokie rozumienie pojęcia *wartość*, jakie obecne jest w pracach filozoficznych i aksjologicznych, gdzie jest ona traktowana jako to, co dobre i to, co złe. W języku literackim XX wieku *wartość* występuje jedynie w znaczeniu tego, co dobre. Zob. na ten temat rozważania Jadwigi Puzyniny [Puzynina 1994, 13]. Rozważania na temat wydzielenia wartości pozytywnych i negatywnych w pracach socjologicznych por. [Kłoska 1975, 236].

czymś z tego przedmiotu wyrastającym, tkwiącym w nim, określanym jego własnościami.” [Zaron 1985, 19]. Wartość jest czymś pochodnym od przedmiotu, czymś, co jednocześnie nadaje temu przedmiotowi szczególne znaczenie. „Nadaje przedmiotowi godność.” [Ingarden 1970, 235]. Wartość — według Maxa Schelera — jest tym, co „człowieka informuje o dobru, dobro bowiem zwykle stanowi całą organizację wartościowych aspektów, tzn. po prostu wartości, z których każda jest osobnym aspektem owego dobra” [Wojtyła 1986, 157].

Bazując na takim pojmowaniu słowa *wartość* i zestawiając wartości komunikowane poprzez wykładnie sennika ludowego, wyróżniam następujące ich grupy⁶:

1. wartości religijne i moralne (nadrzędne w stosunku do pozostałych grup, tworzące opozycję sacrum — profanum, która obecna jest w innych grupach wartości);
2. wartości witalne;
3. spokrewnione z witalnymi, wartości materialno-bytowe, związane z zapewnieniem podstawowych potrzeb egzystencjalnych;
4. wartości społeczno-obyczajowe związane z funkcjonowaniem człowieka w społeczności;
5. wartości odczuciowe (hedonistyczne).

W obrębie każdej z wydzielonych grup wyodrębniam za Maxem Schele-rem zarówno wartości pozytywne, jak też i negatywne, każdej bowiem wartości pozytywnej odpowiada analogon wartości negatywnej.

W ten sposób otrzymujemy swoistą „drabinę wartości” sennika.

WARTOŚCI RELIGIJNE I MORALNE:

[BÓG] / DOBRO	⇔	DIABEL / ZŁO
1. DOBRY CZŁOWIEK	⇔	ZŁY (fałszywy) CZŁOWIEK, zła kobieta; NIE-PRZYJACIEL (wróg); NIEPRYZWOITY KOLEGA;
2. [DOBRY UCZYNEK]	⇔	ZŁY UCZYNEK, GRZECH (<i>zatrzymany</i>), OBRAZA BOGA;

⁶ Wyodrębniając grupy wartości, korzystam przede wszystkim z klasyfikacji wartości zaproponowanych przez Maxa Schelera [Trębicki 1973, 62]. Wykorzystuję także typologię Jadwigi Puzyniny, która wyróżnia wartości transcendentne (inaczej metafizyczne), poznańcze, estetyczne, moralne, obyczajowe, witalne i odczuciowe, w tym hedonistyczne [Puzynina 1992a, 39–43]. Podziały te odnoszę jednak do materiału sennikowego i modyfikuję adekwatnie do systemu wartości obecnego w tym właśnie gatunku.

WARTOŚCI WITALNE:

1. **ŻYCIE** (*długie*) \Leftrightarrow **ŚMIERĆ** (*bliska, niespodziewana, krewnego, w bliskiej rodzinie, w sąsiedztwie, znajomego, panny młodej*); ZMARŁY (*w bliskiej rodzinie*) / nieboszczyk / trup / nowy żałobnik; GRÓB; TRUMNA; CMENTARZ; ŻAŁOBA;
2. **ZDROWIE**,
przewyciężenie choroby; \Leftrightarrow **CHOROBA** *w rodzinie*, (bólaczki, dolegliwości żołądkowe, ból zębów, krwotok, guzy, sińce, wypadek); SZPITAL;
3. **MŁODOŚĆ** \Leftrightarrow **STAROŚĆ**

WARTOŚCI MATERIALNO-BYTOWE:

1. **BOGACTWO**; DOSTATEK \Leftrightarrow **NĘDZA** 'bieda'; BIEDA (w domu); (w domu); DOBROBYT; ZYSK (korzyść wielka); *ocalenie od straty*; POMYŚLNOŚĆ W INTERESACH, *dobry interes*; PIENIĄDZE; PACZKA; PRZEKAZ;
2. **URODZAJ**; **SZCZĘŚCIE** \Leftrightarrow **NIEURODZAJ**; **UPADEK W GOSPODARSTWIE**;

WARTOŚCI SPOŁECZNO-OBYCZAJOWE:

- A. 1. **SZCZĘŚCIE W MIŁOŚCI**, \Leftrightarrow **NIESZCZĘŚCIE W MIŁOŚCI, W ŻYCIU**
- 1a. **ZALOTY**, szczęśliwe rywalizowanie w miłości, szczęście ze strony chłopaka, **OŚWIADCZYNY**; **ZARĘCZYNY**; **ZASŁUBINY**; zamążpójście, obrączka; **WESELE**;
- 1b. **MAŁŻEŃSTWO** 'trwały związek' \Leftrightarrow **ROZWÓD**;
- B. **ZGODA**; wytłumaczenie z plotek; pokonanie nieprzyjaciela; \Leftrightarrow **KŁÓTNIA** (wielka, z sąsiadem); **SPRZECZKA** (np. z mężem); **NIEPOROZUMIENIE**; **NIEZGODA**; **PLOTKI**, **OBMOWA**; **BICIE**; **PROCES**; **ADWOKAT**, **PROKURATOR**, **BUDYNEK URZĘDU**, **SPRAWA W SĄDZIE** (kłopoty urzędowe, dochodzenie w rodzinie), **WIĘZIENIE**;
- C. **MIŁY GOŚĆ**; **SPOTKANIE** korzystne, dobre; z przyjacielem; przybycie mężczyzny, krewnego, ojca, brata; **TOWARZYSTWO**; **GOŚCINA** (przyjęcie); **ZABAWA** (*zbiórka*); **UROCZYSTOŚĆ RODZINNA**; **ROZMOWA** (zwłaszcza z mężczyznami);
- D. **WIADOMOŚĆ** (nowina) **DOBRA**; \Leftrightarrow **WIADOMOŚĆ** (nowina) **ZŁA**; **PI-SMO URZĘDOWE**;

WARTOŚCI ODCZUCIOWE:

- 1a. **SZCZĘŚCIE** (w domu, \Leftrightarrow **NIESZCZĘŚCIE** (powszechne nieszczęście);
w miłości); TRWOGA; NIEBEZPIECZEŃSTWO; TRAGEDIA;
- 1b. **MIŁOŚĆ**; \Leftrightarrow **NIENAWIŚĆ**; ZMIENNA MIŁOŚĆ;
2. **RADOŚĆ** (wielka); UCIE- \Leftrightarrow **SMUTEK** (wielki, w domu, w dalszej rodzinie),
CHA; COŚ WESOŁEGO; we- powrót smutku; ZMARTWIENIE, powrót zmar-
sołe przeżycie; ZADOWOLE- twienia; KŁOPOTY (w domu), życie pełne kłopot-
NIE; POCIESZENIE; SŁOD- tów; TROSKI; PRZYGNĘBIENIE; ZGRYZOTA;
KIE ŻYCIE; TRUDNOŚCI (życiowe, domowe); KOMPLIKA-
CJE; PRZESZKODY wielkie; CIĘŻAR;
3. **PRZEWYCIĘŻENIE** \Leftrightarrow **CIERPIENIE**; MĘKA; CIĘŻKIE PRZEŻYCIE;
TRUDNOŚCI; NIEDOCIĄGNIĘCIE W RODZINIE;
4. **POWODZENIE**; \Leftrightarrow **NIEPOWODZENIE** (w pracy, w szkole);
5. **NADZIEJA**; \Leftrightarrow **[BRAK NADZIEI]**;
6. **ŚMIECH**; \Leftrightarrow **PŁACZ**; łzy.

Istotną cechą wartości jest obligatoryjność występowania w opozycjach [Trębicki 1973, 73; Puzynina 1989, 196; Puzynina 1992a, 39–41]. W każdej grupie można wskazać opozycyjne pary wartości. Istnienie takich przeciwstawnych wartości, w kulturze ludowej, wywodzące się z obserwacji i doświadczenia natury, uznawane jest za podstawę dynamiki i ciągłości życia ludzkiego [Tomicki 1981, 33–34]. Człowiek postrzega te opozycje, „reaguje” na nie: „Nie może zaakceptować w jednakowej mierze obu członów opozycji, musi dokonać wyboru, opowiedzieć się po którejś stronie, bądź też podjąć próbę przewyciężenia opozycji, zainicjowania jakiegoś nowego stanu rzeczy. Zmuszają go one niejako do zajęcia aktywnej postawy wobec świata, a także wobec samego siebie.” [Gołaszewska 1990, 71]. Opozycje tkwią w naturze świata i naturze samego człowieka. Jedne i drugie przenikają się, nie zawsze jednak w takim samym stopniu [Gołaszewska 1990, 74].

W senniku ludowym opozycyjne pary wartości tworzą:

A. wśród wartości **religijnych i moralnych**:

1. dobro (Bóg) — zło (diabeł);
 - 1a. dobry człowiek — zły człowiek;
 - 1b. [dobry uczynek] — zły uczynek;

B. wśród wartości **witalnych**:

1. życie — śmierć;
2. zdrowie — choroba;
3. młodość — starość;

C. wśród wartości **materialno-bytowych**:

1. bogactwo — nędza;
2. urodzaj — nieurodzaj;

D. wśród wartości **społeczno-obyczajowych**:

1. szczęście w miłości, w życiu — nieszczęście w miłości, w życiu;
2. zgoda — kłótnia;
3. miły gość — zbędny gość;
4. dobra wiadomość (nowina) — zła wiadomość (nowina);

E. wśród **wartości odczuciowych**:

1. szczęście — nieszczęście;
 - 1a. miłość — nienawiść;
2. radość — smutek;
3. przewyciężenie trudności — cierpienie;
4. powodzenie — niepowodzenie;
5. śmiech — płacz.

Spośród przywołanych par wartości pozytywnych i negatywnych, w poszczególnych grupach wartości daje się wydobyć takie, które stanowią ich centra pojęciowe⁷ (są najbardziej prototypowe⁸ dla danej grupy wartości). W obrębie wartości religijnych i moralnych są to: DOBRO i ZŁO, wśród wartości witalnych — zdrowie i choroba, a ogólniej ŻYCIE i ŚMIERĆ, wśród materialno-bytowych — BOGACTWO i NĘDZA, w grupie wartości społeczno-obyczajowych — MAŁŻEŃSTWO i STAROKAWALERSTWO (STAROPANIĘSTWO), DOBRA NOWINA i ZŁA NOWINA, MIŁY GOŚĆ i ZBĘDNY GOŚĆ. Konstytutywne przeciwieństwa w grupie wartości odczuciowych to SZCZĘŚCIE i NIESZCZĘŚCIE.

Zarówno całe grupy wartości, jak również konkretne wartości wewnątrz grup układają się na zasadzie pewnej hierarchii, odczuwając bowiem wartość, odczuwamy ją od razu w jej pozycji hierarchicznej. Hierarchię tę wiadać już na przykładzie rekonstrukcji centrum pojęciowego opozycyjnych par wartości. Zwykle hierarchie są różne dla poszczególnych jednostek, często zmienne w czasie, ale stabilizowane kulturowo [Puzynina 1992a, 43]. Można mówić też o różnych hierarchiach wartości na poziomie jednostek, na poziomie społeczności i na poziomie ogólnoludzkim [Lipiec 1990, 24–27]. Między

⁷ Pojęcia tego używam za J. Puzyniną. W obrębie poszczególnych grup wartości J. Puzynina wyróżnia centra pojęciowe. Centrum wartości transcendentnych pozytywnych stanowi dobro transcendentne, świętość, poznawczych — prawda, estetycznych — piękno, moralnych — dobro, obyczajowych — zgodność z obyczajem, witalnych — życie, odczuciowych — szczęście, przyjemność. Centrum wartości negatywnych sakralnych stanowi zło transcendentne, negatywnych poznawczych — niewiedza i błąd, estetycznych — brzydota, witalnych — śmierć, hedonistycznych — nieszczęście, ból, moralnych — krzywda innego człowieka, obyczajowych — brak przystosowania do panującego obyczaju [Puzynina 1992a, 41].

⁸ Wartość prototypowa to wartość usytuowana w centrum danej grupy. Traktuję ją jako najbardziej reprezentatywną i jednocześnie najważniejszą dla danej grupy, jako wręcz modelową.

wartościami jednostek, społeczności i ludzkości istnieją różne zależności: od pełnego pokrywania się (czyli jakościowej tożsamości) po rozbieżności, a nawet sprzeczności między nimi. Na każdym z poziomów wartości występują w pewnej przestrzeni aksjologicznej — aksjosferze.

Aksjosfera jednostki obejmuje wartości respektowane przez poszczególne jednostki. Na poziomie aksjosfery społeczności następuje odrzucenie wartości jednostkowych, niepowtarzalnych. Wzmocnieniu natomiast ulega pozycja wartości powtarzalnych (stereotypowych)⁹ i służących dobru grup społecznych. Aksjosfera ludzkości koncentruje się na wartościach zgodnych z ideałami ludzkości, a nie jednostek i społeczności.

Wartości wydobywane poprzez analizę materiału sennikowego sytuują się na poziomie aksjosfery społeczności. W tym miejscu została jednak wydobyta jedynie pewna część (nie zaś cały system)¹⁰ wartości tworzących tę aksjosferę. Rekonstrukcja dalszych wartości z tej przestrzeni możliwa jest poprzez analizę językową innych gatunków folkloru. Język jest bowiem przyporządkowany przede wszystkim wartościom tworzącym aksjosferę społeczną. Służy on — jak pisze Józef Lipiec — „za narzędzie komunikacji interpersonalnej, tworząc zarazem i przede wszystkim — zapis tych wartości, które po przybraniu odpowiednio uogólnionej i ułożonej względem siebie postaci całościowej, wyznaczają treści i strukturę wartości w kulturze” [Lipiec 1990, 27].

W hierarchii wartości¹¹ ludowego interpretatora snów, wydobywanych poprzez analizę sennikowych wykładni, na szczycie wartości ludowych stoi „życie”, „miłość” i „zgoda”. Pozycję wyższą ma wartość, którą wymienia się najczęściej i przypisuje jej najszersze znaczenie. Jest nią więc „dobrobyt” i „zdrowie”. Niższą pozycję zajmuje „małżeństwo” — to głównie wartość dla młodych.

Taki układ wartości pozwala stwierdzić, że na pierwszym miejscu w świadomości nosiciela kultury ludowej stoją wartości praktyczne, związane z ochroną życia. Sennik zatem potwierdza tezę Williama Thomasa i Flo-

⁹ „Stereotyp” — zgodnie z definicją Jerzego Bartmińskiego — to „ustabilizowane, tzn. reprodukowane, a nie tworzone doraźnie połączenie utrwalone w pamięci zbiorowej” [Bartmiński 1985, 51].

¹⁰ Całościową analizę systemu wartości kultury ludowej z punktu widzenia socjologicznego przeprowadził Józef Styk w książce *Ewolucja chłopskiego systemu wartości. Analiza historyczno-socjologiczna* [Styk 1988].

¹¹ Max Scheler wyróżnił pięć kryteriów „faktycznej wyższości lub niższości wartości”: 1. kryterium trwałości, 2. kryterium niepodzielności, 3. kryterium podstawowości, 4. kryterium głębi zadowolenia, 5. stosunek do wartości bezwzględnej [Wojtyła 1986, 162]. Zgodnie z tymi kryteriami wartość najwyższa jest wartością najtrwalszą, niepodzielną, stanowi podstawę wszystkich wartości, jej przeżycie sprawia „najgłębsze” zadowolenie, a wartość ta jest „miarą” dla innych.

riana Znanieckiego, że w centrum ludowego świata wartości stoi zasada „solidarności z życiem”, ochrona życia [Thomas, Znaniecki 1976, 187].

Bibliografia

- Adamowski J., 1986, *O semantyce góry*, „Akcent” 1986 nr 4, s. 40–47.
- Bartmiński J., 1985, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*, [w:] *Z zagadnień frazeologii polskiej i słowiańskiej III*, s. 27–28.
- Bartmiński J., Niebrzegowska S., 1994, *SŁOŃCE*. Artykuł hasłowy do SLSJ (wersja maszynopisowa).
- Gołaszewska M., 1990, *Istota i istnienie wartości. Studium o wartościach estetycznych na tle sytuacji aksjologicznej*, Warszawa.
- Ingarden R., 1970, *Czego nie wiemy o wartościach*, [w:] *Studia z estetyki*, t. 3, Warszawa.
- Iwanow W. W., Toporow W. N., 1965, *Stawianskije jazykowyje modielirujuszczije siemiotičeskijsie sistiemy (driewnij pierjod)*, Moskwa, s. 63–184.
- Iwanow W. W., Toporow W. N., 1974, *Issledowanija w oblasti stawianskich driewnostiej*, Moskwa.
- Kloska G., 1975, *Pojęcie wartości w teorii i badaniach empirycznych w socjologii*, „Studia Socjologiczne” t. 59 nr 4.
- Lipiec J., 1981, *U podstaw systemu wartości*, [w:] *Ontologia wartości*. Pod red. J. Lipca, Lublin, s. 24–27.
- Majer-Baranowska U., 1995, *WODA*. Artykuł hasłowy do SLSJ (wersja maszynopisowa).
- Pajdzińska A., 1988, *Udział konotacji leksykalnej w motywacji frazeologizmów*, [w:] *Konotacja*. Praca zbiorowa pod red. J. Bartmińskiego, Lublin, s. 67–82.
- Pajdzińska A., 1991, *Wartościowanie we frazeologii*, [w:] *Język a kultura*, t. 3. Pod red. J. Puzyniny i J. Bartmińskiego, Wrocław, s. 15–28.
- Puzynina J., 1984, *Problemy aksjologiczne w językoznawstwie*, „Poradnik Językowy” nr 9–10, s. 539–559.
- Puzynina J., 1989, *Jak pracować nad językiem wartości?*, [w:] *Język a kultura*, t. 2. Pod red. J. Puzyniny i J. Bartmińskiego, Wrocław, s. 185–198.
- Puzynina J., 1992a, *Język wartości*, Warszawa.
- Puzynina J., 1992b, *O wartościach i wartościowaniu*, [w:] *Wartościowanie w języku i tekście na materiale polskim i niemieckim*. Pod red. G. Falkenberga, N. Friesa i J. Puzyniny, Warszawa, s. 45–56.
- Puzynina J., 1993, *O znaczeniu wartości*, [w:] *Studia nad nazwami wartości*. Pod red. J. Bartmińskiego i M. Mazurkiewicz-Brzozowskiej, Lublin, s. 9–21.
- Scheler M., 1921, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, Halle.
- Styk J., 1988, *Ewolucja chłopskiego systemu wartości. Analiza historyczno-porównawcza*, Lublin.
- Szadura J., 1994, *OGIEŃ*. Artykuł hasłowy do SLSJ (wersja maszynopisowa).
- Szadura J., 1995, *POGODA*. Artykuł hasłowy do SLSJ (wersja maszynopisowa).
- Thomas W., Znaniecki F., 1976, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1 — *Organizacja grupy pierwotnej*. Uwagi wstępne Józef Chałasiński, Jan Szczepański. Tłum. Maryla Metelska, Warszawa.

- Tomicki R., 1981, *Religijność ludowa*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 2. Pod red. M. Biernackiej, M. Frankowskiej, W. Paprockiej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 29–70.
- Trębicki J., 1973, *Etyka Maza Schelera*, Warszawa.
- Wojtyła K., 1986, *Wykłady lubelskie*, Lublin.
- Zaron Z., 1985, *Wybrane pojęcia etyczne w analizie semantycznej (Kochaj bliźniego swego)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Wykaz inicjałów informatorów i skrótów źródeł

- ABo — Anna Bartoszek, ur. 1914 r. w Wietlinie, zam., Wietlin, gm. Laszki, woj. przemyskie;
- AN — Antonina Niebrzegowska, ur. 1902 r. w Sętkach, zam. Ulan Majorat, gm. Ulan Majorat, woj. białkopodlaskie;
- APi — Anna Pikoś, ur. 1910 r. w Dobrzeńcu Wielkim, zam. Dobrzeń Wielki, gm. Dobrzeń Wielki, woj., opolskie;
- APy — Anna Pysik, ur. 1941 r. w Ciechowicach, zam. od 1962 r. w Kotulinie, gm. Toszek, woj. katowickie;
- AZ — Aleksandra Zalewska, ur. 1921 r. w Stoku, zam. Ulan Majorat, gm. Ulan Majorat, woj. białkopodlaskie;
- CzD — Czesława Damian, ur. 1928 r. w Błędowie, zam. Błędowo, gm. Baranowo, woj. ostrołęckie;
- CzM — Czesława Michalak, ur. 1934 r. w Wiązownicy, zam. Wiązownica, gm. Wiązownica, woj. przemyskie;
- EK — Emilia Koneczna, ur. 1934 r. w Wielichowie, zam. Wielichowo, gm. Wielichowo, woj. poznańskie;
- EM — Ewa Mielnik, ur. 1909 r. w Wietlinie, zam. Wietlin, gm. Laszki, woj. przemyskie;
- JG — Jan Gąsinnica-Kotelnicki, ur. 1925 r. w Zakopanem, zam. Zakopane, gm. Zakopane, woj. nowosądeckie;
- JK — Jadwiga Kulesza, ur. 1943 r. w Kadzidle, zam. Wierzchowizna, gm. Chorzele, woj. ostrołęckie;
- JN — Józef Niebrzegowski, ur. 1932 r. w Ulanie Majoracie, zam. Ulan Majorat, gm. Ulan Majorat, woj. białkopodlaskie;
- JS — Józefa Siwiec, ur. 1930 r. w Przystachowicach Małych, zam. Gałki, gm. Rusinów, woj. radomskie;
- K 19 Kiel — O. Kolberg, *Dzieła Wszystkie*, t. 19 (Kieleckie)
- KK — Kazimiera Kościelna, ur. 1926 r. w Wielichowie, zam. Wielichowo, gm. Wielichowo, woj. poznańskie;
- LG — Lidia Górska, ur. 1938 r. w Szkopach, zam. Repki, gm. Repki, woj. siedleckie;
- MM — Marta Mazurkiewicz, ur. 1910 r. w Kamionnie, zam. od 1917 r. w Kwilczu, gm. Kwilcz, woj. poznańskie;
- MN — Marianna Niebrzegowska, ur. 1938 r. w Woli Chomejowej, zam. od 1956 r. w Ulanie Majoracie, woj. białkopodlaskie;

- MO — Marianna Opalak, ur. 1940 r. w Czarzastych Chodupkach, zam. Błędowo, gm. Baranowo, woj. ostrołęckie;
- MPy — Maria Pysik, ur. 1912 r. w Katowicach-Dąbiu, zam. od 1915 r. w Kotulinie, gm. Toszek, woj. opolskie;
- MgS — Magdalena Szulczyk, ur. 1932 r. w Kwilczu, zam. Kwilcz, gm. Kwilcz, woj. poznańskie;
- SG — Stefania Gałązka, ur. 1922 r. w Wachu, zam. Wierzchowizna, gm. Chorzele, woj. ostrołęckie;
- SU — Stanisława Urbaniczyk, ur. 1918 r. w Zychorzynie, zam. Zychorzyn, gm. Rusinów, woj. radomskie;
- WP — Władysława Paderewska, ur. 1938 r. w Dąbrowie, zam. Dąbrowa, gm. Baranowo, woj. ostrołęckie;
- ZF — Zofia Fajks, ur. 1910 r. w Świerżach, zam. Świerże, gm. Dorohusk, woj. chełmskie;
- ZKr — Zofia Kruk, ur. 1939 r. w Piwodzie, zam. Piwoda, gm. Wiązownica, woj. przemyskie;
- ZP — Zofia Polakowska, ur. 1923 r. w Szelmentce, zam. Suwałki, gm. Suwałki, woj. suwalskie.

THE WORLD OF VALUES BEHIND THE FOLK GENRE OF MINIMAL TEXT INCLUDING DREAM IMAGE AND ITS EXPLANATION

In the folk genre of minimal texts which include dream images and their explanations one can find the world of values shared by members of the folk culture. It can be reconstructed by capturing a system of oppositions. In general, something which is alive, young (new, fresh), light (white), clean, fat, ripe, undivided, healthy, dressed, raw and made of metal is explained as something good, or in more concrete terms as life, health, young age, wealth, bumper harvest, mutual understanding, a welcome guest, happiness, joy. On the other hand, what is dead, old (stale), dark (black), dirty, thin, unripe, divided, ill, naked, cooked, or made of paper, is manifested in reality as something bad, more specifically as death, illness, old age, poverty, bad crops, quarrel, an unwelcome guest, unhappiness, sorrow etc. At the top of the "ladder of values" extracted from the genre of minimal texts which include dream images and their explanations one can find practical values, connected with securing the basic existential needs. The analysis of the explanations, then, corroborates the hypothesis that in the centre of the folk model of values there is life and its protection.